

ਆਲ੍ਹਣੇ ਦੇ ਬੋਟ

ਸੰਨ ੧੯੪੨, ੨੨ ਅਗਸਤ, ਜਦ ਪੁਲਸ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਆਈ, ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਿਆ, ਕੰਨ ਖੜੋ ਗਏ। ਉਹ ਆਪ ਲਿਖਣ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਜੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਅਜ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਣਲਭ ਥਾਂ ਤੇ ਲੁਕਾ ਦਿੰਦੀ। ਜੇ ਉਹ ਜਾਦੂ ਵਿਦਿਆ ਜਾਣਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਐਸਾ ਜਾਦੂ ਲਾ ਲਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਣ, ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਵੇਖਦੀ ਰਹੇ।

ਹਥਕੜੀਆਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਤੇ ਪੁਲਸੀ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਖੜ-^{ਖੜਕਾਰ} ਖੜਾਹਟ ਤੋਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਅਜੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਇਸ ਨੇ ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਾ ਕੇ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਰਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰਾਂ। ਅਜ ਇਹ ਧੜਕਣ ਤੇ ਸਾਤਾ ਭਰ ਹੋਰ ਆਪਣੇ

Constitutional story
unfair present story
WJ
mt 22

ਪਾਸ ਰਖਣ ਦੀ ਭਟਕਣ ਕਿਉਂ ? ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ੨੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ੧੦੪ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਜ ਅਚਾਨਕ ਟੁਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਬਈ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸੇ ੬ ਅਗਸਤ ਵਾਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੇ "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡ ਦਿਓ" ਵਾਲਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਅਜ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਹਫਤਾ ਭਰ ਹੋਰ ਘਰ ਰਹਿ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬੀਮਾਰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪਏ। ਪਰ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਇਛਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਛਾ ਤੇ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਜਦ ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਇਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹਸਦੀ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਟਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬਹਿਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ, "ਬੜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ, ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਹਨ।" ਭੀੜ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਹੀ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਏ, "ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਿਸ ਦੀ ? ਜੀਂਦੀ ਰਹੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ !"

:੨:

੨੨
ਸੀ ੨੨

ਚਿੱਠੀਆਂ, ਤਾਰਾਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਸਭ ਬੰਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਨੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੈਦੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਮੁਖੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸੇ
 ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਨ ੧੯੪੨ ਦੇ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਕੋਈ ਤ੍ਰੀਕ
 ਹੈ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਰੀ ਲਾਲ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ
 ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਤ੍ਰੀਕ ਭੁਗਤ ਕੇ ਵਾਪਸ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ
 ਆਏ। “ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸ ਹੈ” ਮੁਨਸ਼ੀ
 ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੋ
 ਗਿਆ। ‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ’ ? ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਾ ਸੁਣ ਕੇ
 ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚੋਖੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨੇ।”
 ਉਸ ਦੀ ਚੀਸ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਪਰ ਉਹ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਵੇਖਕੇ
 ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। “ਵੇਖੋ ਜੀ ਤਬੀਅਤ ਦਾ
 ਬੇ ਫਿਕਰਾ ਤੇ ਲਾ ਪਰਵਾਹ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਵਡੀ ਲੜਕੀ
 ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੇਚੈਨ ਸੀ,
 ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਬਿਪਤਾ ਆਣ ਪਈ ਸੁ।” ਇਕ ਸਾਥੀ ਦੀ ਇਹ
 ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਕਿਹਾ,
 “ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਆਸਰਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ
 ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਜਾ
 ਬੈਠਦੀ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਤੇ ਟੁਕ ਟੇਰਾ ਟੋਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ
 ਉਹ ਸਾਂਝ ਵੀ ਮੁਕ ਗਈ।” ਸਾਥੀ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ
 ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ, ਪਰ ਉਸ
 ਦਾ ਮਨ ਇਕਾਂਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੜੀ
 ਵਿਚ ਲੈਂਪ ਜਗਦੀ ਰਹੀ। ਸਵੇਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਫਤਰੋਂ
 ਗਲ ਨਿਕਲੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੇ ਫਿਰ
 ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੰਦਰ
 ਦਸਿਆ ਨਹੀਂ। “ਇਥੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕੈਦ ਫਿਰ

੨੧੪,
 ੨੬੩
 ੧੩੧੨੨
 ੧੩੩੨
 ੩੨

Sa lara

ਵੀ ਕੈਦ ਹੀ ਹੈ।” ਇਕ ਦੀ ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦੂਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ,
 “ਹੋਰ ਅੰਦਰ ਦੁਖ ਕੀ ਹੈ?” ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ
 ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਬਣੀ ਰਹੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਥੇ ਤੇ ਕਿਸ
 ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਦਾਰੂ ਦਰਮਲ ਵੀ ਹੋਇਆ
 ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਕਿ ਕੀ ਆਪ ਦੇ
 ਮਾਤਾ ਜੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਠੰਢਾ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ !
 “ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਸੀ।”

ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ,
 ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਆਰਡਰ
 ਹੋ ਗਏ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਠੱਡੀ ਵਜ਼ੀਰਾ-
 ਬਾਦ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪੁਜੀ। ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨਿਉਂ
 ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਝਾਤਾਂ ਪੈਣੀਆਂ
 ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਰਾਖੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ‘ਓਏ ਓਏ’
 ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਉਂਲੇ ਜਿਹੇ
 ਰੰਗ ਦੇ ਖੁਸ਼ ਪੋਸ਼ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਡਬੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਚੋਂ
 ਅੰਦਰ ਝਾਂਕਿਆ, ਉਹ ਬਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ
 ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਅਖੀਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ
 ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਚੁਪ ਤੌੜਨ ਦੀ ਸਤਾ ਆਈ। ਇਉਂ
 ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਵਾਹ
 ਜਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਬਿਆਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ : ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ
 ਦੀ ਤਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮਿਲੀ, ਹਾਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਕਲਖਤ
 ਇਤਨੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ
 ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਕ ਲਿਆਉਣਾ ਔਖਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ।
 ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਹੋਸ਼

ਆਵੇ ਉਹ ਕਹਿਣ “ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ ਲੈ ਚਲੋ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉ”
 ਇਲਾਜ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸੀਂ
 ਕਿਥੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਚਿਠੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਤਰ
 ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਬਤ ਅੰਤਲੇ ਸੁਆਸ
 ਦਿੰਦਿਆਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਕਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਨ,
 “ਹਛਾ ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ
 ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਸੰਭਾਲ ਰਖਣੀਆਂ।” ਇਹ ਆਖਰੀ
 ਲਫਜ਼ ਅਜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਪੁਲਸ
 ਅਫਸਰ ਨੇ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੱਬੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ
 ਹਟਾ ਦਿਤਾ। ਗੱਡੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤਕ ਉਹ
 ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ।

Public

: ੩ :

“ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਫਿਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਆਪ ਤੋਂ ਛੋਟਾ
 ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਡਾ: ਵਿੱਗ ਨੇ ਵੇਖ ਚਾਖ ਕੇ
 ਠੰਡੀ ਜੇਗਾ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਜੇ
 ਤੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਇਥੇ ਸਖਤ ਹੋ ਗਈ
 ਹੈ। ਉਹ ਕੱਠੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਥਲੇ
 ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੇਸੀ ਹਕੀਮ ਦੀ ਦਵਾਈ
 ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਾਂ।” ਚਿਠੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਿਆਲਕੋਟ
 ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਚਿਠੀ ਮਿਲੀ।
 ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿਠੀ ਆਈ, “ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਨਿਕਾ
 ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਡਿੱਗਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਵਾਂ ਟੁਟ ਗਈਆਂ
 ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਡਾਕਟਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ,

24/2/1911
✓
Creating
calmness
are by
labour

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਉਥੇ ਜਾਵੇ ਕੌਣ। ਵਡਾ ਬੀ. ਏ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਢੂੰਡੇਗਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁਣ ਰੋਟੀ ਟੁਰਨੀ ਔਖੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਰ ਗਲ ਸੀ।” ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਚਿਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਸੋਚੀਂ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿਠੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਦਾ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੈ ਕਿ ਨੁਕਸਾਨ ?

“ਵਡੀ ਤੋਂ ਨਿਕੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਵਡੇ ਦਾ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਹੈ, ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਵੀ ਭੇਜੇ ਹਨ। ਵਡੀ ਤੋਂ ਨਿਕੀ ਨੂੰ ਐਫ. ਏ. ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੁਖ ਹੈ, ਵਡੀ ਵੀ ਹੁਣ ਵਲ ਹੈ। ਤਕਲੀਫ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਮਹਿੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਲਣ ਤੇ ਉਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ। ਇਤਨੇ ਧੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਲ ਭਰ ਤਲੀ ਟੇਕਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਹਛਾ ਤੁਸੀਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ।”

Pathetic & patriotic ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਇਤਨੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਨਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਚਿਠੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਕੋਈ ਖ਼ਤ-ਪਤਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਰਾਤ ਉਸ ਨੇ ਭੈੜਾ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਿਆ। ਅਜ ਕਲ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇਹ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਣੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੀਤਾ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਣੀ। ਅਜ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਪੁਜਾ ਤਾਂ

ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਇਕ ਚਿਠੀ ਪਈ ਸੀ, “ਵਡੀ ਤੋਂ ਨਿਕੀ ਨੂੰ ਵਡਾ ਤਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਵਿਚੋਂ ਨਮੂਨੀਆਂ। ਆਪ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮਿਓਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਕੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਫੋੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਲ ਚੀਰਾ ਦਿਲਵਾਣਾ ਹੈ, ਛੋਟੂ ਤੇ ਭੀਚਾ ਦੋਵੇਂ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਹਨ। ਵਡੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਜਲੰਧਰ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਇਥੇ ਆ ਗਏ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।” ਇਸ ਚਿਠੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਗਿਆਂ ਰਾਤ ਦੇ ਭੈੜੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗਲ ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜਵੇਂ ਜਾਂ ਚੌਥੇ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿਠੀ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਚਿਠੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲਿਫਾਫੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਾਕ ਕਲਰਕ ਨੇ ਲਿਫਾਫਾ ਐਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੋਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੋਹਰ ਫਟ ਗਈ ਸੀ।

“ਵਡੀ ਤੋਂ ਨਿਕੀ ਦੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਬੀਮਾਰੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮਿਓਂ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਤਪਦਿਕ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਈਨ-ਬੋਰਡ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਬਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੀਸਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਭੀਚਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਾਚਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੌਰੇ ਤੇ ਸਾਂ, ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਪੁਜਣ ਤੇ ਭੀਚੇ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ “ਭਾਪਾ ਜੀ” ਕਿਹਾ, ਪਰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਫਿਰ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਂਜ ਅਜ ਅਠ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਨਾ ਹੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਸੌਣਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਭੀਚੇ ਦੀ ਕਿਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੈ,

ਪਰ ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ "ਭਾਪਾ ਜੀ, ਭਾਪਾ ਜੀ"
 ਆਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਬੀ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁਠ ਰਹਿ ਗਈ
 ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਲੱਤ ਲਾਹੌਰ ਮਿਓਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ
 ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭੀਚੇ ਦੇ ਵਧੀਕ ਬੀਮਾਰ ਹੋ
 ਜਾਣ ਦੀ ਵਡੀ ਵਜ੍ਹਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਭਾਬੀ ਇਧਰ ਲਾਹੌਰ
 ਮਿਓਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦੌੜ ਭਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ
 ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭੀਚੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਹੁਣ ਤੇ
 ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਵਡਾ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ
 ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ
 ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਖੋਚਲ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਢਿਲਾ ਜਿਹਾ
 ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਫਿਕਰ ਭਾਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪੈ
 ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਹੀ ਰੁਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੈਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ
 ਹੋਇਆ ਅਸੀਂ ਕੱਟਾਂਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ਤੇ ਭਾਬੀ ਨੂੰ
 ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖ ਦਿਓ ਕਿ ਉਹ ਹੌਸਲਾ ਕਰੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਘਟ
 ਆਇਆ ਕਰੇ। 'ਤੁਹਾਡਾ ਨਿਕਾ ਵੀਰ!'

ਚਿਠੀ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਰਖ ਦਿਤਾ।

: ੪ :

ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਵਡੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖੁਦ ਇਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪੁਰਜਾ
 ਚੁਕੀ ਹਸਦੇ ਹਸਦੇ ਕੋਠੀ ਨੰਬਰ ੮ ਵਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕੈਦੀਆਂ
 ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਰ
 ਸਨ। ਇਹ ੧੯ ਅਪਰੈਲ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੯੪੪। ਸਰ-
 ਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਰਡਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ
 ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਦੋ ਜ਼ਮਾਨਤੀ ਦੇ ਕੇ ਰਿਹਾ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਮਾਨਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖ
 ਭੇਜੇ । ਵਡੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ
 ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਰੋਲ ਤੇ ਜਾਣੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ।
 ਕਿਉਂਕਿ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਮਿਤ੍ਰ ਪਾਸੋਂ ਵੀ
 ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ
 ਚੁਕਾ ਸੀ । ਇਹ ਮਿਤ੍ਰ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਏ, ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਆਇਆ
 ਸੀ, ਪਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ । ਇਸ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਤਾਂ
 ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਆਪਣਾ ਨਿਸਚਾ ਦਸਿਆ ਕਿ
 ਬੀਮਾਰ ਮੁੰਡਾ ਜੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਚ ਸਕਦਾ
 ਹੈ । ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ।
 ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜਦ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਡੇ ਕਾਲੇ
 ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁੰਮ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ
 ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਅਸਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਟ
 ਸਕਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਖਿਆਲ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ
 ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਹਿਮ
 ਹਟ ਜਾਏ । ਵਡਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿਲ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ
 ਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਗਲ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ।
 ਇਸੇ ਲਈ ਅਜ ਪੈਰੋਲ ਪਰਵਾਨਾਂ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਚਾਈਂ
 ਚਾਈਂ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ, ਤੇ ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਕਬੂਲ ਕਰ
 ਲੈਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾਂ ਕੀਤੀ, ਔਲਾਦ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਜਤ-
 ਲਾਏ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕੋ ਨਾਂਹ ਪਕੜੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਮਸ਼ਰੂਤ
 ਰਿਹਾਈ ਮੈਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਨਾ
 ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਮੁਚੱਲਕਾ ਮਖੌਲ ਨਹੀਂ
 ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ ।” ਜਦ ਵਡੇ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤਕਰਾਰ ਹੋ

ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਸਾਦਾ ਦਿਲ ਸਾਥੀ ਨੇ ਆਖ ਵੀ
 ਦਿਤਾ, “ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਔਲਾਦ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਕੀ ਜਤਲਾਂਦੇ ਹੋ
 ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ।
 ਇਸ ਸਾਥੀ ਨੇ ਇਹ ਗਲ ਕੋਈ ਤਾਹਨੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਸੀ,
 ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ
 ਝਾੜ ਪਾਂਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ
 ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ
 ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ
 ਮਸ਼ਰੂਤ ਰਿਹਾਈ ਕਬੂਲਿਆਂ ਉਹ ਜਮਾਤ ਕਲੰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,
 ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਹ ਇਥੇ ਬੈਠਾ ਹੈ । ਉਂਝ ਔਲਾਦ ਕਿਸ ਨੂੰ
 ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਭਾਉ ।” ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਠੀਕ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ
 ੨੨ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਤਾਰ ਆ ਗਿਆ, “ਭੀਚਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ।”
 ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ, ਜੇਲ੍ਹ
 ਦਾ ਡਾਕ ਕਲਰਕ, ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿ ਗਿਆ ।

“੧੯ ਤਰੀਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜ ਰਹੇ ਬੱਚੇ
 ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ, ਬੜਾ ਹੱਠ ਕੀਤਾ, ਬੜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਏ ।”

“ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਿਸ ਦੀ ?” ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵੇਰਾਂ
 ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲੇ । “ਭੀਚੇ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਕੀ ਸੀ ?” ਡਾਕ
 ਕਲਰਕ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਚੁਪ ਰਹਿਣ
 ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ । ਦੂਜੇ ਦਿਨ “ਤੇਜਿੰਦਰ ਦੇਵ ਸਿੰਘ” ਦੀ ਮੌਤ
 ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਛਪਦੀ ਤਾਂ ਭੀਚੇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਨਾਮ
 ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਔਖਾ ਹੀ ਲਗਦਾ । “ਹੁਣ ਤੇ ਹਦ ਹੋ
 ਗਈ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਡੇ
 ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਬੋੜੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਬਹੁਤੇ ਰੋਸੇ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ

ਨਹੀਂ, ਆਉ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਈਏ ।” ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਡਿਓੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਦਰ ਵਾਰ ਖੜੇ ਕੁਲ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕੈਦੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਨੰਬਰ ੮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜ ਫਿਰ ਸਭਾ ਜਿਹੀ ਲਗ ਗਈ ।

ਇਹ ੨੫ ਅਪਰੈਲ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਦੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਪੈਰੋਲ ਤੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ । ਵਡੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਪਰਵਾਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਧਿਆਂ ਦਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੁਝ ਬਾ ਅਸਰ ਮੁਖੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸ ਕੇ ਪਰੇਰਨਾਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ, ਉਹ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰੇ । ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਅਗੇ ਜੁੜੇ ਹਨ ।

ਮੋਹ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਜਾਂ ਸਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝੋ, ਉਹ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁਟੀ ਮੰਨ ਗਿਆ । ਸਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਚਰਚਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਹੁਣ ਉਹ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਤਪਦਿਕ ਵਾਰਡ ਵਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ੨੬ ਅਪਰੈਲ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ । ਸਿੰਧ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ੬ ਬਜੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪੁਰ ਪੁਜੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਗਚ ਭਰੇ ਕੰਠ ਚੋਂ ਮੁਸਕਿਲ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲੇ ! ‘ਹੁਣ.....ਆ.....ਏ.....ਨੇ ।’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿਛੇ ਲੁਕੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਸੀ, ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੁਕੀਆਂ ਪੁਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਸਾਰੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਧੀਕ ਗਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਬੀਮਾਰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਖੜੋਤੇ ਹੀ ਹਨ। “ਪਾਪਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਪਦੇ ਹੋ, ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਕੇ। ਮੈਂ ਐਫ. ਏ. ਵਿਚ ਪਾਮਿਸਟਰੀ (ਜੋਤਿਜ਼ ਵਿਦਿਆ) ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਰੀ ਹਥ ਦੀ ਰੇਖ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਉਮਰ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆ ਗਏ ਹੋ, ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਾਓ, ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਬੜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੋ, ਇਹ ਇਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬੱਚੇ ਰੁਲ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ, ਭੀਚਾ ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹੈ।”

“ਚੁਪ ਕਰ ਬੇਟਾ ਬਹੁਤ ਗਲਾਂ ਨਾ ਕਰ” ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਨੇ ਲਫਜ਼ ਨਿਕਲ ਆਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੀਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਫਿਸ ਹੀ ਪੈਣ ਲਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਭੀਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਬਤ ਬੀਮਾਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਡ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਹਠ ਧਾਰ ਕੇ ਪੱਕਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਕੀ ਪਕਾ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਫਿਰ ਅੰਦਰ ਗਏ। “ਕੀ ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਪਾਪਾ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਕੀ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਤੇ ਉਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਾਰਡ ਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਢੋ। ਭਾਬੀ ਆਖਦੀ ਹੈ, ‘ਤੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲਗ ਗਈ ਹੈ, ਚਾਟੀ ਰੇਸ ਚੋਂ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਆਈ ਤੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ।’ ਦਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੈ?”

ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਨਰਸ ਨੇ ਟੋਕਿਆ। ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ। “ਪਹਾੜ ਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਬਨਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ”

ਸਲਾਹ ਪੱਕੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਾਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

੨੬ ਤ੍ਰੀਕ ਭੀਰੇ ਸਬੰਧੀ ਭੋਗ ਲਈ ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਅਜ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਣ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਤ੍ਰੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ੨ ਮਈ ਨੀਯਤ ਹੋਈ, ਫਿਰ ੪ ਤੇ ਲਮਕ ਕੇ ੬ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਪੈਰੋਲ ੬ ਮਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਯਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰੀਕ ਵਧ ਜਾਏ। ਅਜ ਮਹਾਤਮਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਖ਼ਿਆਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਾਲਸੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪੈਰੋਲ ਵਧ ਜਾਣੀ ਵਡੀ ਗਲ ਨਹੀਂ।

ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਬਿਖਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬੰਦਾ ਉਚੀ ਉਚੀ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ,' ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਡਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। 'ਮੈਨੂੰ ਉਕੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ,' ਇਹ ਘੜੀ ਘੜੀ ਆਖਣਾ ਵੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। 'ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਉਕਾ ਨਹੀਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੇ ਤੌਖਲੇ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਘਟਾਇਆ, ਨਹੀਂ। ਬੀਮਾਰ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਮੋਹਰਾ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਗਲ ਬਾਤ ਵੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੈ। ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਤ੍ਰਾਂ, ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਨ। 'ਇਕ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਸ ਰਹੇ ਤੇ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਏ' ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਤੁਰਤ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਤਕ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਜਾ ਦਿਤਾ। ਸਾਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਇਕ ਵਡੇ ਡਾਹਣ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਉਡੀਕ

entire piece very fine

Atm...

55
 ਤੇ ਦੌੜ ਭਜ ਨਾਲ ਥਕੀ, ਚੂਰ ਹੋਈ, ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਘਾਹ ਤੇ
 ਲੰਮੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਇਕ ਪਲਕ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ
 ਤੁਬਕ ਉਠੀ ਤੇ ਭਾਰੀ ਡਾਹਣ ਉਥੇ ਹੀ ਡਿਗਾ ਜਿਥੇ ਉਹ ਲੋਟੀ
 ਪਈ ਸੀ। 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹਥ ਦੇ ਕੇ ਰਖ ਲਿਆ', 'ਇਕ ਅੱਖ
 ਫਰਕਣ ਦਾ ਵਕਫਾ ਸੀ' ਚਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ
 ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ
 ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਸਹਿਮ ਜਿਹੇ ਦਾ ਚੱਕਰ
 ਲੈ ਆਂਦਾ। ਠੀਕ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਬਾ ਵਰਦੀ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਨੇ
 ਸੈਨਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀੜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਥੋੜਾ
 ਪਰੇ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਮਨਸੂਖੀ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਫੜਾ ਦਿਤਾ।
 ਉਹ ਪੈਰੋਲ ਦੇ ਵਧ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ
 ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਦੂਣਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ੭ ਮਈ ਦਾ
 ਦਿਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ
 ਵਲ ਤੁਰਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਹੈ, ਪੁਲਸ
 ਪਰਵਾਨੇ ਬਾਬਤ ਜਾਣਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਡਾਹਣ ਤੋਂ
 ਅਚਾਨਕ ਬਚ ਜਾਣ ਦੀ ਗਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ
 ਅਜੇ ਜਨਰਲ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਰੂਮ ਦੇ
 ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ
 ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਲਗੀ
 ਹੋਈ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਦਬੇ ਪੈਰੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ
 ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਮਨਸੂਖੀ ਦੀ ਗਲ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਦਸੀ। ਉਹ ਸੁਣਦੇ
 ਸਾਰ ਬੈਂਚ ਤੇ ਲੰਮੀਂ ਪੈ ਗਈ। "ਜੀ ਮੈਂ ਜਨਾਬ ਵਾਸਤੇ ਟਾਂਗਾ
 ਲਿਆਵਾਂ" ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਦੀ ਇਸ ਹਮਦਰਦੀ ਨੇ ਉਸ
 ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਬੇਚੈਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੋਈ ਗਲ ਨਾ

ਨਿਕਲ ਸਕੀ। ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ; “ਸਰਕਾਰੀ
 ਪਰਵਾਨੇ ਮੁਤਾਬਕ ਜਨਾਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਸਿਆਲ-
 ਕੋਟ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਜਨਾਬ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ
 ਸਾਂ। ਹੁਣ ਜਨਾਬ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਵਕਤ ਥੋੜਾ ਹੈ।” ਇਕ
 ਫਿਕਰੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਜਨਾਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਸਾ
 ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਾਸਾ ਕੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ
 ਦਾ ਫੁਹਾਰਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੜਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ
 ਦੋ ਚਾਰ ਚਿਟ ਕਪੜੀਏ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬੈਂਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ
 ਗਏ। ਉਹ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਬੈਂਚ ਤੇ ਲੰਮੀਂ ਪਈ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ
 ਫਿਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਪੋਲਾ
 ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਉਚਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਪਾਪਾ ਜੀ ਤੁਸਾਂ ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ
 ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣਾ ਹੈ?” “ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪਹਾੜ ਤੇ
 ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਬਨਾਣ ਜਾਣਾ ਹੈ।” ਜੁਆਬ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ
 ਕਿਹਾ, “ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈਣੀ।”
 ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਵੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ, “ਪੁੜ੍ਹ ਇਹ
 ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਪਹਾੜ ਤੇ ਛਡ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣਗੇ” ਨਰਸ ਦਾ
 ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਣ ਲਗੇ ਤਾਂ
 ‘ਚਲੇ ਓ ਪਾਪਾ ਜੀ’ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਪਿਛੇ
 ਪੈਰ ਮੋੜ ਲਏ। ਪਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ
 ਲਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਚੁਪ ਵਟ ਲਈ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਆਣ ਕੇ ਇਕ
 ਵੇਰ ਫਿਰ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ
 ਅੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਦੋ ਦਲੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ
 ਕਦੇ ਦੋ ਕਦਮ ਅਗੇ ਪੁਟਦਾ ਹੈ ਕਦੇ ਪਿਛੇ। ਸੋਚਦਾ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਹੌਲੇ
 ਹੌਲੇ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

“ਜਨਾਬ ਟਾਂਗਾ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ,” ਇਸ ਵੇਲੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਜੇ ਹਥ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਬੋਲਣੇ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਆਪ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਹਸਾਉਣਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਟਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਗਿਆ ।

(੬)

ਸਿਆਲਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਮਿਓਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਜੇਹੀ ਲਗੀ ਰਹੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਤੇਰੀ ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਮਨਸੂਖੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਨਸੂਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਤ੍ਰੀਕ ਵਧਾ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਜੋ ਗਲ ਹੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪਰਚਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੀ ਚੁਪ ਤੋਖਲੇ ਭਰੀ ਸੀ । ਪੈਰੋਲ ਮਨਸੂਖ ਹੋਣ ਦਾ ਭੇਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜਸੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਅਜ ੮ ਮਈ ਹੈ । ਮਹਾਤਮਾਂ ਗਾਂਧੀ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਕੁਟੀ ਪੁਜੇ, ਤੇ ਉਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਕੋਠੀ ਨੰਬਰ ੮ ਵਿਚ । ਸਾਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛਾਂ ਦੇ ਉਤ੍ਰ ਦਿੰਦਾ ਉਹ ਬਕ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਪੁਛ ਦਾ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ । ਉਹ ਹੁਣ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਰੋਲ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਸੀ । ਕੋਠੀ ਵਿਚ

ਉਚੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਥੜੀ ਪੁਰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ।
ਛਤ ਵਿਚ ਲਗੇ ਚਿੜੀ ਦੇ ਆਲਣੇ ਤੋਂ ਕੱਖ ਕਾਨਾਂ ਨੇ ਡਿਗ ਡਿਗ
ਕੇ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਚਿਟੇ ਰੁਮਾਲਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ! ਉਸਨੇ
ਕੱਖ-ਕਾਨ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜ ਕੇ ਮੁੜ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਗਿਆਂ ਪੋਥੀ
ਖੋਹਲ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਆਲੁਣੇ ਵਿਚੋਂ
ਇਕ ਬੋਟ ਥਲੇ ਆ ਪਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਪੋਥੀ ਹਥੋਂ ਰਖ ਦਿਤੀ ।
ਆਲੁਣੇ ਤੋਂ ਡਿਗੇ ਬੋਟ ਨੂੰ ਝਟ ਕੀੜੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਚੀਂ
ਚੀਂ ਕਰਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਚਿੜੀ ਨੇ ਬੋਟ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਾਣਾ
ਪਾਇਆ । ਬੋਟ ਵਿਚ ਜਾਨ ਫਿਰ ਪਈ । ਚਿੜੀ ਨੇ ਉਸ ਬੋਟ ਨੂੰ
ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਲੇ ਤੇ ਰਖਿਆ । ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਡਠੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਾਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸਮੇਤ ਇਕ ਹੋਰ ਬੋਟ ਆਣ
ਡਿਗਾ । ਇਹ ਜ਼ਰਾ ਵਡਾ ਹੈ, ਚਿੜੀ ਪਾਸੋਂ ਚੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ,
ਚਿੜੀ ਘਰ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਚਿੜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹਥ ਨਹੀਂ
ਵਧਾਂਦਾ, ਡਰਦਾ ਹੈ, ਅਗੇ ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਡਿਗੇ ਬੋਟ ਵਲ ਹਥ ਵਧਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਚਿੜੀ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰਕੇ
ਫਾਵੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ ਸੀ । ਅਜ ਫਿਰ ਚਿੜੀ
ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਕੇ ਥਕ ਗਈ । ਵਡਾ ਬੋਟ ਉਸ ਤੋਂ ਚੁਕਿਆ ਨਾ
ਗਿਆ, ਚੂਰ ਹੋਈ ਅੱਥਰੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਲ ਵੇਖ
ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬੋਟ ਆਲੁਣੇ ਦੇ
ਨੇੜੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਨਿਕੇ ਬੋਟ ਨਾਲ ਰਖ ਦਿਤਾ । ਚਿੜੀ ਨੇ
ਮਾਨੋਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ । ਕੋਠੀ ਦੇ ਇਸ ਆਲੁਣੇ
ਨੇ ਕਈ ਵੇਰਾਂ ਇਸ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਖਰਾਬ ਕੀਤਾ; ਵਿੱਠਾਂ ਨਾਲ
ਕਿਤਾਬਾਂ ਗੰਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਆਲੁਣੇ ਨੂੰ ਪੁਟ ਸੁਟਣ ਦਾ ਇਸ
ਕਈ ਵੇਰ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਰਬੋਂ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਰਹਿੰਦਾ

ਗਿਆ। ਰਾਤ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਉਨੀਂਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ
 ਅੱਖਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਲੰਮਾਂ ਪਿਆ ਤਾਂ ਅੱਖ ਲਗ ਗਈ।
 ਇਕ ਹੋਰ ਬੋਟ ਇਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਆਣ ਡਿਗਾ। ਇਹ ਤੂਬਕ ਕੇ
 ਉਠਿਆ ਤੇ ਬੋਟ ਚੁਕ ਕੇ ਉਸੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਜਿਥੇ
 ਚਿੜੀ ਅਗੇ ਦੋ ਬੋਟ ਪਰਾਂ ਹੇਠ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਮਲਕੇ
 ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਸੌਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਸਾਬੀ ਰੋਟੀ
 ਲਈ ਬੁਲਾਣ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ
 ਛੁਟਕਾਰਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ
 ਚਿੜੀ ਉਸਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਟੀ ਝਾੜ ਰਹੀ ਸੀ,
 ਤੇ ਚੁੰਝ ਨਾਲ ਕੱਖ ਚੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੋਟ ਹੁਣ ਆਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ
 ਸਗੋਂ ਆਲੁਣੇ ਵਿਚ ਮਿਠੀ ਮਿਠੀ ਚੀਂ ਚੀਂ ਪਏ ਕਰਦੇ ਸਨ।
 ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਚਿੜਾ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।
 “ਕਾਹੇ ਰੇ ਮਨ ਚਿਤ ਵੈ ਉਦਮ ਜਾਂ ਆਹਰ ਹਰ ਜੂ ਪਰਿਆ”
 ਅਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਸ ਤੁਕ ਤੇ
 ਆਣ ਕੇ ਰੁਕ ਗਿਆ, ਇੰਜ ਰੁਕਿਆ ਕਿ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਬਾਕੀ
 ਪਾਠ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਬੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਾਬੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।
 ਅਰਦਾਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਉਪਰਲੀ ਤੁਕ ਹੀ ਗੁਣ ਗੁਣਾਂਦਾ ਰਿਹਾ,
 ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਤਕ।

*